

Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in Utrecht vergeleken

A. F. E. KIPP

Zoals uit het artikel van T. J. Hoekstra reeds blijkt, bestaat er een duidelijke wisselwerking tussen ondergronds en bovengronds – dus archeologisch en bouwhistorisch – onderzoek. De grens is vaak nauwelijks te trekken. Gebouwen hebben hun grondslag en kelders in de grond en omgekeerd hoorden opgegraven funderingen eens bij de gebouwen die erop hebben gestaan; oude plavuizenvloeren, stookplaatsen en haardpotten kunnen bij een opgraving tevoorschijn komen, maar evengoed bij het onderzoek van een bestaand oud huis. Beide vormen van oudheidkundig onderzoek vertellen iets van de stad en van de mensen, die er hebben gewoond en gewerkt.

Ook de onderzoeksmethoden en -doelstellingen zijn deels hetzelfde. Een verschil is, dat bouwhistorisch onderzoek meestal veel directer bij de praktijk van het bouwen betrokken is. Het houdt zich voornamelijk bezig met de bouwpraktijk van vroeger, komt aan de orde door of voor activiteiten van nu, en dient veelal voor het doorgeven, en het zo goed mogelijk doorgeven, van onze gebouwde historische omgeving aan de toekomst.



1. Twee leeuwen houden het Utrechtse stadswapen vast in het tympaan van de politiepост bij de Wittevrouwenbrug. Ze dateren uit 1859 en ze zijn gemaakt van terracotta. Het is een voorbeeld van vroeger materiaalgebruik. (Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.)

Kan een archeoloog zich in principe meestal richten op die verstoringen van het 'bodemarchief' die vrij groot van schaal zijn en daarbinnen redelijk systematisch te werk gaan, bij de bouwhistoricus houdt de directe relatie met de bouw- en restauratie praktijk onder andere in, dat de invulling van zijn werkprogramma grotendeels voortkomt uit een veelheid aan onderling allemaal onafhankelijke initieven en prioriteiten van derden, waar hij op in moet gaan op momenten, die uit de werkschema's van anderen voortkomen. Hij moet inspelen op de door

anderen verrichte of te verrichten werkzaamheden, waardoor een systematische opzet van het onderzoek vaak vrijwel uitgesloten is. Bovendien is het antwoord op vragen uit de praktijk vaak reeds nodig tijdens de voorbereiding van een verbouwing of restauratie wanneer onderzoek in een gebouw nauwelijks mogelijk is. Men kan nu eenmaal moeilijk bij een bewoond huis aanbellen met het verzoek even het behang van de muur te mogen halen en 'en passant' ook even een gat in het stucplafond te mogen maken. En komt het antwoord pas in de

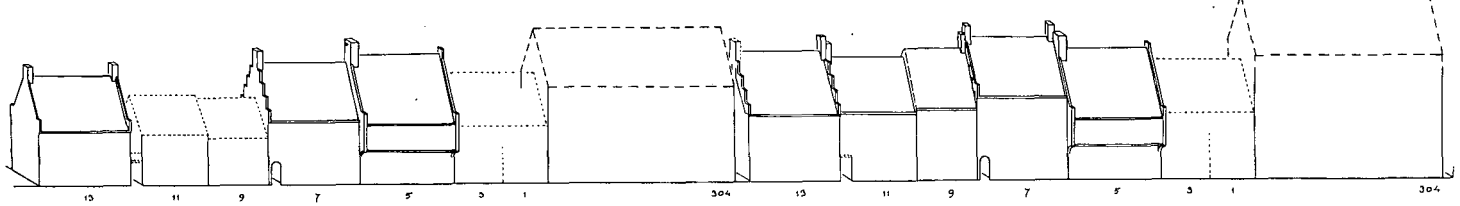
uitvoeringsfase van het werk, dan is het vaak te laat om aan het plan nog iets te kunnen (laten) veranderen.

HET 'GEBOUWDE ARCHIEF' BEDREIGD

Gegevens van het 'gebouwde historisch archief' verdwijnen niet alleen door sloop en calamiteiten, maar, ten gevolge van onze huidige wijze van verbouwen, veelal bijna net zo grondig door renovatie en zelfs bij restauratie en onderhoud. Niet voor niets stelt *prof. dr. ir. R. Meischke* dan ook in zijn inleiding bij het boek '*Gebouwd in de Zaanstreek*' van *S. de Jong* en *J. Schipper*, dat wij thans de eerste generatie zijn die het Nederlandse woonhuis bestudeert, maar mogelijk tevens de laatste die het kan bestuderen (afb. 2). In ons land heeft de welvaart na 1950 een grotere verwoesting onder het oude woonhuisbestand aangericht dan de oorlog. De sedert de jaren '50 sterk toegenomen mechanisatie in de bouw maakte bovendien dat vernieuwen vaak eenvoudiger werd (of leek) dan herstellen, en door de bestaande subsidieregelingen wordt dit vaak (waarschijnlijk onbedoeld) krachtig gestimuleerd. Dikwijls zijn er allerlei gunstige financiële regelingen van toepassing in geval van sloop en nieuwbouw, die merkwaardigerwijs niet van toepassing blijken, wanneer men via herstel van een bestaand gebouw dezelfde doelstelling tracht te bereiken, zelfs wanneer dit met aanzienlijk lagere kosten gepaard zou gaan. De laatste jaren vindt er dan ook in toenemende mate zeer veel sloopwerk plaats onder de noemer van herstel van oude bebouwing. Naast het feit, dat dit iets is om eens extra over na te denken in deze tijd van bezuinigingen, verdwijnen hierdoor in hoog tempo grote delen van het eerder genoemde 'historisch-materiële archief', en meestal ongezien. Op veel punten zal een volgende generatie de achterstand in het woonhuisonderzoek niet meer kunnen inhalen. Deze werk- en denkwijze geldt evenzeer in het groot als in het klein: dikwijls worden bijvoorbeeld hele kozijnen vernieuwd in plaats van dat men de onderdorpels herstelt, en hoe gebruikelijk is het tegenwoordig niet bij schilderwerk de oude verflagen tot op het kale hout af te branden, met als gevolg, dat binnen afzienbare tijd historische kleuronderzoek vrijwel niet meer mogelijk zal zijn.

DOELSTELLINGEN

De doelstellingen van het bouwhistorisch onderzoek zijn in het kort: de oplossing van problemen bij de restauratie of planvorming, veelal van bouwhistorische, maar soms ook van technische aard; onderzoek naar elementen die een waardevolle rol kunnen spelen in een restauratieplan of waaraan bij een bouwplan de nodige aandacht moet worden gegeven uit het oogpunt van (bouw) historisch en/of monumentaal belang; het verkrijgen van meer inzicht in de bouwgeschiedenis van een gebouw (afb. 3) of in de historische ontwikkeling van een bepaald



4. Ontwikkeling in een deel van de stad. De noordzijde (onderaan pagina) en de zuidzijde (boven) van de Korte Smeestraat. De middeleeuwse toestand (links) en de 17e-eeuwse toestand (rechts). Waar geen zekerheid bestond zijn de contouren van de huizen in gebroken lijnen aangegeven. (Reconstructietekening: A. F. E. Kipp.)

deel van de stad (afb. 4); documentatie van zaken die tevoorschijn komen en soms in het kader van de werkzaamheden (moeten) verdwijnen (afb. 5); het verkrijgen van meer inzicht in bouwtraditie, constructie- (afb. 6) en afwerkingsvormen (afb. 7), alsmede in de ontwikkeling van het wonen en in de gebruikaspecten (afb. 8) van onze gebouwde omgeving.

WERKTERREIN

Het bouwhistorisch onderzoek speelt zich af in gebouwen en stadsdelen, in archieven en literatuur. Het betreft vrijwel uitsluitend zo-

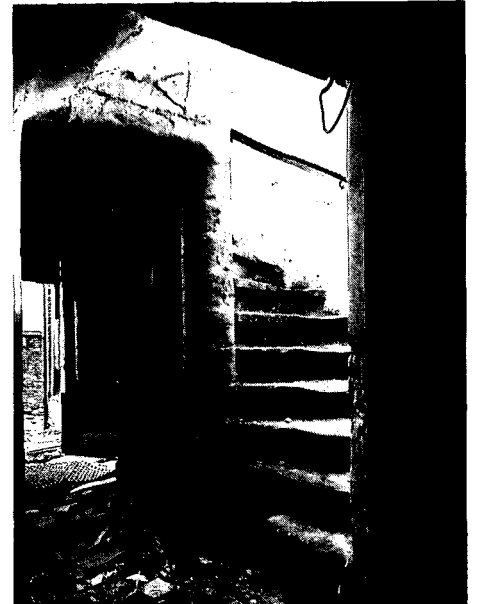
Het werk bestaat uit (voor)onderzoek voor de planvorming of adviezen bij gemeente of particulieren; documentatie; systematisch onderzoek; archief- en literatuuronderzoek, onder andere om ter plaatse aangetroffen gegevens te kunnen verklaren en ter voorbereiding van komend onderzoek voor adviezen en planvoorbereiding. Vooronderzoek is met name van belang om op tijd de eigenaardigheden en de structuur van een te veranderen gebouw te herkennen. Dat voorkomt onaangename verrassingen in de uitvoeringsfase van een project. De resultaten van het ene onderzoek kunnen dikwijls helpen bij de oplossing van problemen bij an-



2. Renovatie in de Andreasstraat: alleen de gevels staan nog overeind, de rest is voorgoed verdwenen maar op foto en tekening gedocumenteerd. (Foto: Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.)

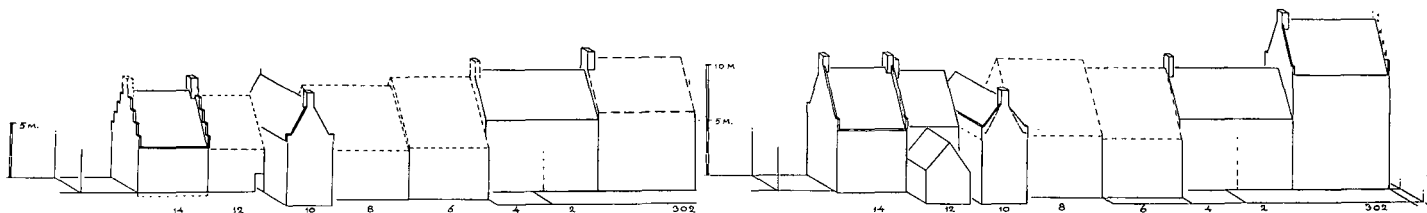
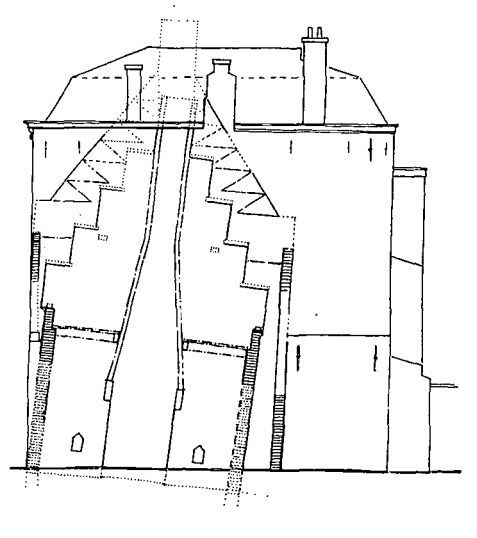
genaamd noodonderzoek (in situaties waar belangrijke gegevens verdwijnen) of op z'n minst noodzakelijk of toegepast onderzoek voor de voorbereiding van herstel-, restauratie- of andere (ver-)bouwplannen, informatie en adviezen. Een ander deel van het werkterrein betreft inventarisatiewerkzaamheden voor monumentenlijsten, bestemmingsplannen, rehabilitatieplannen enzovoort.

dere projecten of bij advisering in het algemeen. Behalve de ongeveer duizend van rijksweg beschermde monumenten zijn er in Utrecht enkele duizenden andere monumenten. Op historisch, monumentaal of cultuurhistorisch terrein (ver)bergen ze tal van belangrijke gegevens, die in voorkomende gevallen moeten worden bestudeerd en/of vastgelegd.



5. Een zeldzame dubbele stenen spiltrap die in het kader van sloop moest verdwijnen. Opgemeten, gefotografeerd, opgeslagen en wachtend op een passende herplaatsing. (Foto Dienst Openbare Werken Utrecht, afd. gebouwen en monumenten.)

3. De dramatische geschiedenis van een gebouw in één tekening van een zijgevel vastgelegd. Korte Smeestraat 12-14. (Tekening: A. F. E. Kipp.)





7 Een niet alledaags 'gezicht' een 15e-eeuwse muurschildering als afwerking in een kamer van Wed 5/7. In de afgelopen tien jaar zijn ongeveer dertig grote fragmenten van muurschilderingen in Utrecht aangetroffen uit de periode tussen 1300 en 1900 (Foto Gemeentelijke Fotodienst Utrecht)

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK IN UTRECHT

Om al deze werkzaamheden te verrichten heeft de gemeente Utrecht in 1975 een bouwhistoricus aangesteld. Sinds die tijd hebben bij gemeentelijke en particuliere projecten ruim 1500 grotere en kleinere onderzoeken plaatsgevonden, waarvan de belangrijkste resultaten jaarlijks in de reeds genoemde Archeologische en Bouwhistorische Kroniek worden gepubliceerd. Net als bij de archeologie variëren deze onderzoeken in tijd van enkele uren tot meer dan een jaar, en vergt het uitwerken meestal een veelvoud van de tijd die aan het veldwerk wordt besteed. Slechts zelden is er sprake van een doorlopende gesloten onderzoeksprojecten, meestal lopen er diverse naast en door elkaar heen. Waar mogelijk worden

ook anderen op verschillende manieren bij het onderzoek betrokken. Een speciale plaats wordt daarbij ingenomen door stages, studie- en afstudeerprojecten van TH Delft, HTS, MTS, historici, kunsthistorici, en anderen.

Naast de vastlegging in foto's, tekeningen, rapporten en verslagen wordt ook gewerkt aan de opbouw van een documentaire collectie bouwfragmenten en historische afwerkingsvormen. Een systematisch documentatie archief op adres en op onderwerp moet het materiaal toegankelijk maken. Het verwerken van onder andere bouwhistorische gegevens in het reeds eerder genoemde Utrechts Documentatie System vordert ge

staag. En volgend jaar zal de eveneens reeds vermelde geïllustreerde monumentenbeschrijving van de Utrechtse woonhuizen verschijnen. Zo kunnen de bestaande in zichten en gegevens op dit terrein gebundeld en toegankelijk gemaakt worden.

Veel van wat als karakteristiek voor Utrecht wordt beschouwd, wordt zolang het er is als vanzelfsprekend ervaren. Weinig zijn zich ervan bewust wat nu zo karakteristiek is of hoe het is gegroeid. Een van de doelstellingen van het bouwhistorisch onderzoek is een bijdrage leveren aan de bewustwording op dat terrein. Dat is noodzakelijk om de identiteit van de stad goed te ervaren en zorgvuldig aan de toekomst door te geven.



8 In huizen werd gewoond en gewerkt: restanten van een 17e-eeuwse keuken in Trans 6 (Foto Gemeentelijke Fotodienst Utrecht)

6 Een bijzondere constructie met 'kromhouten' in de kap van een houtloods van de voormalige houtzaagmolen De Bijgeval aan de Leidse Vaart (Foto Gemeentelijke Fotodienst Utrecht)



Zure regen en Shell

Het artikel 'Zure regen' bedreigt de Nederlandse monumenten van onze redacteur dr. E. Jans in het juli-nummer van Heemschut heeft naast veel lof ook kritische reacties uitgelokt. In een brief aan de redactie stelt de heer Steneker van de Shell-Persdienst dat het vraagstuk van de luchtverontreiniging zeker niet aan een onderneming als Shell voorbijgaat. In het bewuste artikel plaatst de auteur de ondernemingen DSM, Esso en Shell op de top tien van de vaderlandse verzuurders. Bij deze ondernemingen zou men zich daarom 'muisstil' houden. Volgens de heer Steneker houdt de Shell zich echter allerminst muisstil als het om deze problematiek gaat. Hij wijst daarbij op de brochure 'Shell en de zure regen' die deze multinational samenstelde ter gelegenheid van de Zure Regenweek dit voorjaar. Uit die brochure wordt inderdaad duidelijk, dat Shell al geruime tijd bezig is met maatregelen ter vermindering van de lucht-

verontreiniging en dat men hiermee doorgaat. Het eenzijdige beeld, dat in ons artikel mogelijk over Shell ontstaan is, mede door de afbeelding van een affiche willen we dan ook gaarne wat corrigeren.

In de brochure van Shell wordt erkend, dat Shell als grootste raffinaderij van ons land ook een zeer grote bron is van luchtverontreiniging. Shell is zich echter bewust van haar maatschappelijke verantwoordelijkheid. In de jaren tussen 1975 en 1985 heeft Shell bijvoorbeeld de uitstoot van zwaveloxide op haar raffinaderij ongeveer ghalveerd. Een dergelijke relatieve vermindering van die uitstoot tot v het in 1985 bereikte niveau zal ook tien jaar daarna verwezenlijkt worden. Shell levert daarmee een zekere bijdrage aan de bestrijding van zure regen.

Of de tot nu toe genomen en voorgenomen maatregelen voldoende zijn om de zure regen-problematiek uit de wereld te helpen betwijfelen we maar de goede wil is bij Shell zeker aanwezig.

J K